

KASTEELKATERN

December 2011 ■ jaargang 13 ■ nummer 35

IN WEELDE BADEN

DE EERSTE BADKAMERS OP
NEDERLANDSE PALEIZEN,
KASTELEN EN
BUITENPLAATSEN

door Natasja Hogen

De Franse Revolutie aan het eind van de achttiende eeuw leidde tot vele maatschappelijke veranderingen, waaronder verandering in het denken over gezondheid en hygiëne. De opkomst van de moderne badkamer was een direct gevolg hiervan: een nieuw vertrek in het woonhuisinterieur specifiek bedoeld voor lichamelijke verzorging. Paleizen, kastelen en buitenplaatsen liepen bij deze ontwikkeling voorop. Hier werden door het hof en de welgestelden de eerste luxe badkamers aangelegd, rijk vormgegeven en van alle gemakken voorzien.

Natasja Hogen is architectuurhistorica. Zij heeft ondermeer voor de NKS, in opdracht van de provincie Zuid-Holland, een inventarisatie gemaakt van en onderzoek gedaan naar de kasteelplaatsen in deze provincie

Schoon en net

In de eeuwen daarvoor was in Nederland nauwelijks sprake van een badcultuur. Het sanitair in de woning beperkte zich voornamelijk tot secreten en kamerge-makken, en voor het baden losse zit- en heupbaden en wasmeubels met lampetstellen die lang niet door iedereen met enige regelmaat werden gebruikt. Hoewel in de middeleeuwen wel in tobbes werd gebaad, zowel thuis als in openbare badhuizen, werd vanaf de zestiende eeuw baden juist gezien als schadelijk voor de volksgezondheid. Vuil zou de huid beschermen tegen ziektes en men 'reinigde' zich door het verschonen van kleding en lakens.¹ Aan het eind van de achttiende eeuw ontstond echter onder hygiënisten het besef dat juist een slechte hygiëne de gezondheid ernstig aantastte. 'Zuiverheid' werd een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven en anders dan in de eeuwen ervoor werd men veel terughoudender ten opzichte van intieme handelingen als de stoelgang en persoonlijke hygiëne. Een wasbeurt was voorheen een grote uitzondering en de behoefte deed men gewoon in het openbaar. Nu groeide rond deze handelingen een gevoel van schaamte en de wens om privacy, een gevolg van veranderingen in de maatschappij waarin mensen veel dichter op elkaar leefden. Het individu werd hierdoor steeds belangrijker en de behoefte om de persoonlijke levenssfeer af te schermen nam toe.²

Het hof en de welgestelden hadden als eersten de financiële middelen om het nieuwe gezondheidsdenken in de praktijk toe te passen en voor dit doel een speciaal vertrek in te richten. Zuiverheid had voor hen echter voornamelijk te maken met uiterlijk vertoon: de badkamer was een statussymbool en moest vooral de vooruitstrevendheid van de opdrachtgever uitdragen.

In de steden had het begrip zuiverheid of hygiëne een geheel andere betekenis. Ziektes en epidemieën, veroorzaakt door onhygiënische woonomstandigheden van vooral de lagere bevolkingsklassen, waren aan de orde van de dag. Om de problemen het hoofd te bieden werden in de tweede helft van de negentiende eeuw in de steden collectieve nutsvoorzieningen aangelegd, waaronder de drinkwaterleiding, het rioleringsstelsel en het gas- en elektriciteitsnet.³

'Zuiverheid' betekende hier het voorkomen en bestrijden van ziektes en had niets te maken met de weelde die de badkamers van de rijken tentoonstelden.⁴

Het zou echter nog tot ver in de twintigste eeuw duren voordat een aansluiting op de nutsvoorzieningen voor de

Neogotische badkamer voor baron van Zuylen van Nijevelt op Kasteel de Haar, 1891-1904, Haarzuilens.

lagere bevolgingsklassen betaalbaar werd en een badkamer standaard in de woning werd opgenomen. De welgestelden in de grote steden, zoals handelaren en bankiers, profiteerden op grote schaal al wel direct van de aanwezigheid van stromend water, riolering, gas en elektra en beschikten aan het eind van de negentiende eeuw vaak over zeer uitgebreide en luxe vormgegeven badkamers. De afgelegen ligging van de meeste paleizen, kastelen en buitenplaatsen maakte dat deze pas heel laat werden aangesloten op collectieve nutsvoorzieningen. Toch werden hier al veel eerder dan in de stad badkamers aangelegd.

Een nieuwe ruimte in het woonhuis

De sociaal-maatschappelijke achtergronden van de badkamer en de omstandigheden op het gebied van sanitair-techniek waren buiten de stad structureel anders dan in de grote steden. Het ontbreken van collectieve nutsvoorzieningen werd op paleizen, kastelen en buitenplaatsen opgelost door de aanleg van uitgebreide 'zelfvoorzienende' installaties op het eigen terrein die zorgden voor de aanvoer van schoon water, de afvoer van afvalwater, verwarming van water en woonruimtes en de opwekking van elektriciteit. Een voorbeeld is de ingenieuze watervoorziening op de buitenplaats Hartelust (Bloemendaal, Noord-Holland) uit 1847-1848. Hier werd het grondwater omhoog gepompt naar een reservoir van lood op de zolder boven de badkamer. Zo werd voor waterdruk op de kranen gezorgd. Het afvalwater werd via loden pijpen afgevoerd naar een rioolinstallatie op het terrein. Het badwater verwarmde men door een met het bad verbonden stookplaats op houtskool.⁵

Daar waar de aanleg van installaties (nog) niet mogelijk was, miste men de afwezigheid ervan niet erg: de bewoners beschikten over voldoende personeel dat zorg kon dragen voor het verwarmen van water, het handmatig vullen en legen van baden en het schoonhouden van kamergemakken.

Het hof en de adel speelden een voortrekkersrol en werden voor de aanleg en vormgeving van de eerste badkamers op paleizen en buitenhuizen geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden, zoals de zeventiende- en achttiende-eeuwse badkamers op Versailles. Bekend is dat Mary Stuart II al aan het eind van de zeventiende eeuw op Huis Honselaarsdijk een badvertrek liet aanleggen. In 1822 werden op Paleis Noordeinde voor koning Willem I een badkamer en een kleedkamer ontworpen, beide gelegen aan de slaapkamer en met elkaar verbonden via een wintertuin. Voor de badkamer was een ontwerp gemaakt voor een verzonken bad dat met planken kon worden afgedekt, zodat het ruimte bood aan een canapé of ander meubelstuk. Het ontwerp werd echter nooit uitgevoerd. Op Paleis Noordeinde en op Paleis het Loo zijn nog wel

de laat negentiende-eeuwse badkamers aanwezig, die door Koningin Emma werden aangelegd voor de jonge Wilhelmina.

Samen met de keuken vormde de badkamer de verpersoonlijking van het moderne wonen. Het vertrek was boven alles functioneel en hierdoor niet direct te koppelen aan een stijl. Dit hield echter niet in dat er geen aandacht werd besteed aan de vormgeving.⁶ Aanvankelijk werd het sanitair vaak verhuld door de toepassing van zeer uitbundige decoratie of zware houten ombouwen. Deze moesten het sanitair zoveel mogelijk op normale meubelstukken laten lijken om zo de associatie met vuil en ontlasting te vermijden. Traditionele motieven, afkomstig uit de heersende populaire interieurstijlen, werden in de badkamer losjes toegepast, waardoor moderne elementen makkelijk in het decoratiepatroon konden worden opgenomen. De vorm van het sanitair en de afwerking van de ruimte werden voornamelijk bepaald door het gebruik, de beoogde hygiëne en de techniek, wat tot uiting kwam in de transparante en gestroomlijnde vormgeving en de nadruk op gladde, niet-poreuze materialen.

De badkamer vormde een geheel nieuw vertrek in het woonhuis, waar het losse sanitair dat voorheen meestal stond opgesteld in de slaapkamer, een vaste plaats kreeg. De afmeting, positie en indeling ervan hingen samen met de levensstijl, de sociaal-economische status en de gezins-

Badkamer voor barones Johanna van Westreenen op kasteel Heeze, 1797, Heeze.

samenstelling van de gebruikers. De meeste badkamers werden ingepast op de verdieping van een bestaand woonhuis, in restruimtes of een slaapkamer die voor dit doel werd opgeofferd. In paleizen, kastelen en buitenplaatsen werd de badkamer vaak verbonden met een kleedkamer of slaapkamer, om de privacy van de gebruiker te waarborgen. Bovendien beschikte hier vaak elke slaapkamer voor de bewoners en hun gasten over een eigen badkamer. De locatie van de badkamer werd daarnaast bepaald door de benodigde installatietechniek en vaak ook door de bezonning van het woonhuis, waardoor de badkamer op een ondergeschikte plaats werd gesitueerd ten opzichte van de verblijfsruimtes. Het vertrek zelf werd om hygiënische overwegingen meestal ingedeeld in verschillende zones: een zone bedoeld voor handelingen die te maken hadden met reinigen, zoals het bad, de douche en de wastafel, en een zone bedoeld voor handelingen die te maken hadden met de stoelgang, zoals het toilet en het bidet.

Kasteel Heeze

De badkamer op Kasteel Heeze uit 1797 is de oudste, nog compleet overgebleven badkamer in Nederland. Opdrachtgeefster was Johanna Catharina van Westreenen (1776-1862). Na haar huwelijk met baron Jan Diederik van Tuyll van Serooskerken in 1796 besloot zij dat het zeventiende-eeuwse kasteel aan een grondige modernisering toe was en liet een badkamer aanleggen. Johanna liet zich voor het ontwerp inspireren door een tijdens opgravingen in Pompeii blootgelegd badhuis. Deze voorbeelden waren destijds een zeer populair thema. In Kasteel Heeze zijn de representatieve vertrekken gesitueerd op de begane grond en de slaapvertrekken op de eerste verdieping, zoals gebruikelijk bij adellijke woonhuizen uit deze periode. Technisch gezien was het echter onmogelijk om de badkamer direct naast Johanna's slaapkamer te plaatsen. De begane grond was de enige optie, maar had als probleem dat de bewoonster zich door de hal moest begeven, wat haar privacy niet ten goede kwam. De oplossing werd gevonden in de vorm van een intern trappenhuis, direct bereikbaar vanuit de slaapkamer en uitkomend in de badkamer. Hier is nog het originele achttiende-eeuwse behang te zien met marmerschilderingen en een afbeelding van een Romein op een strijddar voortgetrokken door twee paarden. In de badkamer is het enige vaste element het sleutelgatvormige verzonken bad van marmer. Bij het ontbreken van elektrische verlichting werd de badkamer gebruikt bij kaarslicht. De witte marmere accenten rond het bad lichtten bij het schijnsel van kaarslicht op, waardoor in het donker de treden naar het bad konden worden gevonden. Het bad werd gevuld met water uit het langs het kasteel stromende riviertje de Grote Aa. Dit water werd in een kamertje naast de badka-

Badkamer met motieven afkomstig uit diverse lodewijkstijlen voor barones van Zuylen van Nijvelst op Kasteel de Haar, 1891-1904, Haarzuilens. Afbeelding afkomstig van Stichting Kasteel de Haar.

mer verwarmd, waarna bedienden het bad vulden. Door een belstelsel tussen de badkamer en de slaapkamer kon het personeel de bewoonster laten weten dat het bad gereed was. Het bad werd geleegd via een uitloop in de gevel in de slotgracht.

Kasteel de Haar

Waar de badkamer op Kasteel Heeze vooral een voorbeeld is van het nieuwe denken over hygiëne en persoonlijke verzorging, vormen de badkamers op Kasteel de Haar een goed voorbeeld van de ontwikkeling die het vertrek, de vormgeving en de techniek in de negentiende eeuw hebben doorgemaakt. In opdracht van Etienne baron van Zuylen van Nijvelst (1860-1934) ontwierp architect P.J.H. Cuypers (1827-1921) in 1891 op de ruïne van het middeleeuwse Kasteel de Haar een nieuw kasteel, geïnspireerd op het Franse kasteel Pierrefonds dat in 1861 door Viollet-Le-Duc was gerestaureerd. Hoewel middeleeuws in aanzien voldeed het nieuwe kasteel aan alle moderne wensen met betrekking tot comfort: nagenoeg elke slaapkamer beschikte over een eigen badkamer en het kasteel was voorzien van uitgebreide installaties. Toch was het kasteel bij de oplevering in 1904 niet aangesloten op collectieve nutsvoorzieningen. Het drinkwater was afkomstig van een wel op het terrein en het regenwater dat werd opgevan-

gen. Dit water werd verzameld in een waterkelder waarna het werd opgepompt naar koud- en warmwaterreservoirs in een reservoirtoren. Afvalwater werd geloosd in de slotgracht en de afvoeren van de toiletten kwamen uit in vijf, destijds zeer moderne, betonnen septic tanks die waren aangelegd langs de gevel. Het water verwarmde men door middel van stoomketels, gestookt op kolen. De vertrekken werden verwarmd door stoomverwarming via convectorputten, radiatoren en een bijzonder vloerverwarmingssysteem. Het contrast tussen de wens voor een middeleeuwse uitstraling en de moderne luxe van de negentiende eeuw komt duidelijk naar voren bij de traditionele schouwen die in het kasteel zijn toegepast. Deze waren niet bedoeld om te gebruiken in combinatie met open vuur, maar waren 'slechts' bedoeld als de achtergrond voor fraai gedecoreerde gietijzeren radiatoren. Cuypers ontwierp alle badkamers op het kasteel. De belangrijkste badkamers, die van de baron en de barones, bevinden zich op de eerste en tweede verdieping van de Riddertoren en grenzen aan beider slaapkamers. De twee badkamers contrasteren enorm in stijl. De badkamer van de barones is, zeer tegen de zin van Cuypers die de badkamer in een neogotische stijl wilde uitvoeren, uitbundig gedecoreerd en voorzien van allerlei motieven afkomstig van diverse Lodewijkstijlen. De achthoekige badkamer is aan alle zijden voorzien van spiegels en decoratieve plafondblijsten met strikken en bloemenslingers. Het wastafelmeubel is van een paars-roze marmersoort en voorzien van een koperen kraan en waskom. De aanzet van Cuypers' eerste ontwerp is nog terug te vinden in het plafond waar gotische fabeldieren de gewelven van het plafond beëindigen. In de badkamer van de baron heeft Cuypers wel zijn ideeën voor een neogotische badkamer kunnen realiseren. Deze badkamer is relatief eenvoudig afgewerkt en ingericht, de stijl komt voornamelijk tot uiting in het gewelvenplafond en het decoratiepatroon van het vloertegelwerk. ■

Noten

- 1 D. Eveleigh, *Bogs, baths and basins. The story of domestic sanitation*, Stroud 2003, p. 62.
- 2 A. Kira, *The bathroom*, New York 1967, p. 6.
- 3 H.W. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de techniek in Nederland 1800-1890, deel II Gezondheid en openbare hygiëne*, Zutphen 1993, p. 47.
- 4 N. Hogen, *In weelde baden. De ontwikkeling van de badkamer in het Nederlandse interieur*, Amsterdam 2010, doctoraalscriptie.
- 5 W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, p. 351.
- 6 W. Rybczynski, *Home. A short history of an idea*, Londen 1987, p. 175.

Een deel van de tekst is daarnaast ontleend aan gesprekken met dhr. Bert Poot, beheerder op Kasteel Heeze, en mevr. Katrien Timmers, curator op Kasteel de Haar, in juni-juli 2010.

BEDREIGDE KASTELEN

DOOR ANNEMIEKE WIELINGA

Een juiste bestemming voor onze kastelen en historische buitenplaatsen

In 1956 publiceerde de NKS *Kastelen in Nood*. Dit boek was samengesteld op basis van een onderzoek in opdracht van de Raad van Beheer van de stichting.

Doel van het onderzoek was om vast te stellen welke nood er onder onze kastelen en historische buitenplaatsen (die term en dat onderscheid hanteerde men toen nog niet) was en in welke mate. Het hiernavolgende laat zien dat er niets nieuws is onder de zon.

De grootste nood kwam na de oorlog voort uit de hoge kosten van onderhoud, belastingdruk, leegstand. Zo

advertentie

K O Z E L
Kozel bouw

Nieuwbouw
Onderhoud
Renovatie
Restauratie

gespecialiseerd in
monumentenrestauraties

Melkwegstraat 16
2516 AJ Den Haag

T 070 381 51 11
F 070 383 95 36

info@kozelbouw.nl
www.kozelbouw.nl